Монъгъл улсин шин джиргъл

Монъгъл олн-ӓмтн джил болгън ноябрин 26 ӧдр эврӓннь ноолдана болн кӱч-кӧлснӓ аш диглнӓ. Ӧнъгрсн цагин йовдлмудиг уханлан тунъгъахнь, онъгдардж хӱврсн келн-ӓмтнд мартгдшгонь чигн, бахтхнь чигн бӓӓнӓ.

Монъгъл болхла, келн-ӓмтни демократическ йос бийсдӓн токтасн тӱрӱн орн-нутг болдг. Алдр Октябрьск социалистическ революцин сулдхвр делдсн зокалин ӱлмӓд, 1921 джил монъгълин келн-ӓмтн, Сухэ-Баатр Чойбалсан хойран толгъалсн олн-ӓмтнӓ революционн партин гардврар келн-ӓмтнӓннь революц кедж, бӓӓрн газрин феодалмудин болн газадин ордудин империалистнрин хойр дам даджранас сулдсмн. Терӱнӓннь хӧӧн гурвн джил болад, 1924 джилин ноябрь сарин 26 ӧдр, олн-ӓмтни негдгч Алдр Хург Монъгълин Олн-ӓмтни Республик тогтагъад, монъгъл улсин тууджд тӱрӱн конституц авсмн.

Тер темдгтӓ ӧдрӓс нааран гучн гурвн джилин эргцд, Монъгъл орн-нутгт тууджлгч ишкдл кедж, буйсхасн гетлдж онъгдарад, феодализмӓс, шин джиргълтӓ обществин эклц—социализмӱр орв.

Олн-ӓмтни Монъгълин ӱзмджӓр, темдгтӓ ленинск заавр „нӱӱрт йовх орн-нутгудин пролетармудин дӧнъгӓр хоцрсн орн-нутгуд советск стройд ордж чадсн деерӓн, капиталистическ ӧслтин бӓӓдлӓс наагъар, ӧслтин темдгтӓ девснъгӱдӓр дамдждж коммунизмӱр орх“ гисн цань угагъар илдкгдв.

1921 джил Москвад ирсн монъгълин делегацла кесн кӱӱндвртӓн цуг нарг делкӓн кӱч-кӧлсчнрин алдр вождь В. И. Ленин, капиталистическ ӧслтин бӓӓдлӓс наагъар, Монъгълин диилвртӓ ӧслтин эркн хаалгъинь заасмн. Тер хаалгъин олн-ӓмтнӓ революционн партин болн правительствин кӧдлмш чанъгъах, „эн кӧдлмшин болн партин чигн, йосна чигн ӱлмӓ чанъгъадж, кооперативмӱд элвӓх шин бӓӓдлӓр эзлгъэн болн келн-ӓмтнӓ культур орлцуллгъ ӧсгх... Партин болн правительствин ӱлмӓгъӓр бӱрдсн, шин эдл-ахун хуранъгъугъин арлмудас аратск Монъгълин капиталистическ биш систем бӱрдх“,—гидж В. И. Ленин келсмн.

Гучхн джил хооран Монъгъл бӱдг улсин орн-нутг билӓ. Франц, Италь, Грец—эднӓ эзлджӓх газрла ӓдл, Монъгълин у-ӧргн теегин агъугъар адун, ӱкрмӱд, хӧд кӱрилдӓд, нӱӱлддг улсин ишкӓ гермӱд зуг ӱзгддмн. Тиигчкӓд нег чигн промышленн предприять уга, нег километр тӧмр хаалгъин залгълдан чигн уга бӓӓсмн.

Монъгълд, олн-ӓмтнӓ йосн тогтснас авн гӱн гидг социальн-экономическ хӱврлт болад, Востокин хоцрдж йовсн нег орн-нутгин бӓӓдл таньгдш угагъар онъгдарв. Тууджин ахр цагин болзгт Монъгъл дегрдж-ӧргджсн малта, ӧсджӧргдждж йовх ӧдгӓ цагин промышленностьтӓ орн-нутгт хӱврӓгдв.

Мал ӧсгдг монъгъл улс орннутган ӧӧдлӱлгч малин ӧслтд ик диилвр бӓрсндӓн бахтх зӧвнь, юнъгад гихлӓ, монъгъл ӓмн болгънд мал бӓрлгъӓрн нарт делкӓд тӱрӱн орм эзлджӓнӓ. Олн-ӓмтни йосн тогтснас авн малин тонь республикд 2,5 холван, мал ӧсгӓчнрин гарт бӓӓх малмуд 4,5 холван ӧсв.

Малин идг хӓлӓдж, болсарн мал ӧсгдж, данъгиндӓн гилтӓ орчлнъгин аюлла харгъдж, ӧвсн-усн уга болад, зутдж йовснь ард холд ӱлдв. Сӱл джилмӱдт орн-нутгт малин арвад минъгън хаша-хаац тосхгдад, буровой болн шахтн худгуд кегдӓд, ӧвс хадлдж хурадг машинн станцс, ветеринарн-врачебн пунктс бӱрдӓгдв. Монъгъл улсин эдлахусин товарность гурвн холван шаху ӧсв, олз-орунь бас ик кевӓр ӧсв.

Кӱч-кӧлснӓ аратск эдл-ахус олар негддж эдл-аху эзллгънӓ олзтаднь улм-улмар иткджӓнӓ. Республикд тӱрӱн болдж токтцхасн кесг зун аратск производственн нииц ӓнд 15 минъгън ӱлӱ эдл-ахус орв. Сӱл долан джилин эргцд госхозмуд хойр холван ӧсв, государственн ӧвс хадлгъна станцс зургъан холван ӧсв.

Сӱл джилмӱдт селӓнӓ эдлаху темс болн зер-земш тӓрлгън ӧсдж делгрв. Урднь эзлгддж тӧрӱн олз ӧгшго гисн газрмудт, ода болхла цагъан гуйрин буудӓ, ичмӓн, суль болн нань чигн культурмуд ургъна.

Олн-ӓмтнӓ Монъгъл селӓнӓ эдл-ахун орн-нутг болсн деерӓн, эврӓннь тӧрскнӓннь промышленность тосхгъх хаалгъарн иткмджтӓгъӓр йовдж йовна. Онъгдан-онъгдан долан фабрик болн заводмуд негдӱлджӓх Чойбалсана нертӓ промкомбинат, махна комбинат, механическ завод, Сухэ-Баатрин нертӓ энергкомбинат, Советск Союзас авсн эн цагин оборудованӓр теткгдсн, Налайхд бӓӓх нӱӱрснӓ шахтс—эдн республикин бахмдж болджана. 500-гар предприятьста, теднӓ тоод 264 тосна заводмудта хот-хоолин промышленность продукц гаргългъарн тӱрӱн орм эзлджӓнӓ.

Советск Союзин ах-дӱӱгъин дӧнъгӓр кӱнд индустрин эклцнь бӱрдӓгдв. Нӱӱрснӓ, горнорудн болн нефтяной промышленностин тӱрӱн предприятьс нӱӱрс, нефть, хӓтӓр болн ӱнтӓ металмуд гаргългъан улм икдӱлӓд йовна. Хойрдгч тавн джилин чилгчӓр (1953-1957 джилмӱдт) горнорудн болн хот-хоолин промышленностин, тосхлтин материалин кесг ик-ик предприятьс тосхгддж тӧгсджӓнӓ, теднӓ тоод джилдӓн 600 минъгън тонн нӱӱрс ӧгх Налайхд тосхгдджах шахт. Монъгълин шин промышленностин тӱргн ӧслтиг, энӱнӓ валовой продукц гаргългън сӱл арвн джилин эргцд дӧрвн холван икднь чигн ил медӱлджӓнӓ. Хойрдгч тавн джилӓ зурагъар промышленностин валовой продукцин ӧслт 1,5 холван икдӱлгдхнь темдглгдв.

Революцин ӧмн Монъгълд эн цагин—тӧмр хаалгъин, усна, автомобильн транспортин тускар тӧрӱц юм меддг уга бӓӓсмн. Ода болхла шоссейн хаалгъс болн автомагистральс орн-нутгиг уттднь чигн, ӧргндь чигн керчдж залгъв. Советск Союзин дӧнъгӓр гурвн тӧмр хаалгъ тосхгдв. Теднӓ хойрнь республикин хотл балгъс—Улан-Баатриг Советск Союзла (ст. Наушки) болн нӱӱрсн гардг Налайхла, гурвдгчнь Чойбалсан балгъсиг Соловьевсклӓ негдӱлджӓнӓ. Монъгълин цуг бийӓрнь ар ӱзгӓснь ӧмӓрӓн монголо-китайск меджӓ кӱртл одсн, уттдан 1100 километр Трансмонгольск магистраль республикд ик гидг чинртӓ. 1956 джилин январин 1-с авн, ах-дӱ болсн республиксин хотл балгъсд—Москва—Улан-Баатр — Пекин гурваг залгъсн Цзинин-Улан-Баатр гидг шин тӧмр хаалгъ эклдж кӧдлв. Эн хаалгъ Москвагъас Пекин орх хаалгъиг минъгъ гар километрт ахрдулв. Ӧдгӓ цагт тӧмр хаалгъс Гоби гидг эджго кӧдӓгъӓр дӓврсн деерӓн нарт делкӓн голмудин урсхулинь хувасн, нернь туурсн Хэнтэйск уул дӓврдж гарв: эн уулин нег хаджугъарнь голмуд Ар-ӱзгин Мӧстӓ далагъур, наадк хаджугъарнь Индийск даалагъур урсдг.

Шин тӧмр хаалгъ Советск Союзла болн Китдлӓ Монъгълин Олн-ӓмтнӓ Республикин экономическ болн культурн залгълдана ӧслтднь болн батрхднь улм-улмар дӧнъгӓн кӱргх. Шин хаалгъин ачнь ода ӱннлдӓн медгдв. Тӧмр хаалгъин зӧвӓр олн шин кӧдлӓчнр-машинистнр болн кочегармуд, диспетчермӱд болн стрелочникӱд, хаалгъ эргдж хӓлӓдг улс, станцин дежурнс белдгддж, монъгълин кӧдлмшч классин зерглӓнд орцхаджана.

Джил ирвӓс монъгъл улсин бӓӓдл-джиргълнь ясрад, культурнь улм ӧсӓд йовна. Революцин ӧмн орн-нутгт цагъан яста улсин негхн школ бӓӓлӓ, терӱндь бӓӓрн феодалмудин болн нойдин 50 шаху кӱӱкдкӧвӱд сурдг билӓ. Бичг медлг улснь 1 процент кӱрдг уга билӓ. Ода болхла Монъгъл—делгӱ бичг меддг болн делгрсн культурта орн-нутг болв. Республикд 424 эклцин, кӱцц биш дундин болн дундин школмуд бӓӓнӓ. Орн-нутгт долан джилӓ сургъуль эрк биш дасхд белдврин кӧдлмш кеглджӓнӓ. Йир олн клубс, улан шугъус болн библиотекс бӱрдӓгдв.

1942 джил Улан Баатрд государственн университет секгдсмн, эннь тегӓд медрлтӓ олн-ӓмтнӓ эдл-ахугъин зӱснзӱӱл халхсар кӧдлх минъгъ гар специалистнр белдв. Республикдӓн кергтӓ специалистнр эврӓннь келн-ӓмтнӓс белдхд кергтӓ ӧӧдӓн сургъулин 4 заведеньс болн 16 техникумс кӧдлджӓнӓ.

Урднь эрӱл-менд харлгъна нег чигн учреждень уга орннутгт, ода то уга олн больниц, поликлиник, аптек, врачебн болн фельдшерск пунктс бӓӓнӓ, санаторно-гигиеническ болн профилактическ керг ӧргӓр кӱцӓгдджӓнӓ. Урднь ширг ирӓд, ӱкӓд чилдг монъгъл улс, ода болхла улм икӓр ӧсджӓнӓ. 1925 джилӓс нааран орн-нутгин ӓмтнӓ то 1,5 холван ӧсв.

Монъгълин шин балгъсдуд ӧсӓд, сӓӓхрӓд йовна. Урднь му балгъсн—Урга, ода республикин политическ, экономическ болн культурн центр—Улан-Баатр джил ирвӓс сӓӓхрӓд бӓӓнӓ. Энӱнӓ ӧргн асфальтта уульнцсар болн проспектсӓр сӓӓхн ик-ик олн давхр гермӱд бӓргдсн дӱнъгӓлднӓ. Сухэ-Баатрин нертӓ центральн площадиг бӱслӓд министрмӱдин Советин болн МНР-н ЦК-н Гер, музыкально драматическ театр, гостиниц „Алтай“, профсоюзин Гер, телеграф, В. И. Ленинӓ нертӓ клуб бӓӓнӓ. Хаджугъарнь бӓӓсн уульнцст университет, пединститут, олна библиотек, киностудий, поликлиник, техникумс, школмуд, бичкдӱдин сад болн ясльс, ӓмтн бӓӓдг гермӱд бӓӓнӓ. Нернь туурсн чилийск поэт, ӓӓмшг угагъар нарт делкӓн ӓмтнӓ тӧвкнӱнӓ тӧлӓ ноолддг Пабло Неруда эн балгъсна тускар шӱлгӓн иигдж бичнӓ:

Урга деер, урднь хар Урга
деер,
Эндр онъгдан
герлтӓ нерн—
Улан-Баатр...
Эн тоотнь дашката биш:
Кӧдӓгъӓс ирсн студентнр
Ӧкӓлдсн
Керглдж микроскопар
хӓлӓцхӓнӓ:
Элсн-шоран киитрхшсн
деер,
Ӧндр-ӧндр газр деер
Институтс шинӓр
дӱнъгӓлднӓ:
Улм газрин гӱӱндь
Улнъгтдж шахтс орна...

Социализмӱр орх хаалгъднь, монъгъл улс цаарандь ӧсджӧргджхднь, Монъгълин Олн-ӓмтнӓ Республикин делегац премьер-министр Ю. Цеденбал толгъачта, Советин Союзин правительствлӓ Москвад эн джилин май сард болсн кӱӱндвр ик гидг чинртӓ болджана.

Тер кӱӱндврин диг болн СССР-н ӱнн седклӓсн ӧгчӓх ах-дӱӱгъин дӧнъ, монъгъл олн-ӓмтнӓ эдл-ахун болн культурин 1958-1960 джилмӱдт кӱцӓгдх гурвн джилӓ зурад ик гидг нильч болджана. Эн гурвн джилӓ зурад малин то икдӱлх болн эдл-уушинь элвӓх, тӓрӓ-темснӓ газриг 2,3 холван ӧсгх, промышленн производствин кемджӓг 39 процент икдӱлх, кӱч-кӧлсчнрин материальн бӓӓдл-джиргъл болн культур ӧсгӓх тӧр темдглгдджӓвӓ.

Монъгълин Олн-ӓмтнӓ Республик социализмин, демократин болн нарт делкӓн тӧвкнӱн бӓӓлгънӓ лагерин хагъцшго хӓннь болджана. Монъгъл улсин урн ӱлгӱр иигдж келдг: „Иньгнь олн кӱн, тееглӓ ӓдл у-ӧргн болдг, иньг уга кӱн, альхнла ӓдл бичкн болдг.“ Монъгъл улсин энъкр иньгӱд ик олн. Цуг иньгӱдӓснь икнь болн итклтӓнь экономикӓн болн культуран ӧргджӱлхднь Монъгълд эн ик дӧнъгӓн тасрхан угагъар ӧргӓр кӱргдг, Советск Союз болджана.

„Советин Союзла мана эвдршгогъар иньглпгън Монъгълин Олн-ӓмтнӓ Республикин цецглпгънӓ болн социализмин хаалгъар уралан йовлгъна тӧрт даргдшго улнь болджана“—гидж МНР-н премьер—министр Ю. Цеденбал келсмн.

Монъгълин ханлтта олн-ӓмтн ах-дӱӱгъин олн-ӓмтнӓ иньглпгъ болн нииц нъгъӱг ик ӱнтӓд тоолна. Алдр Тӧрскни дӓӓнӓ джилмӱдт советин олн-ӓмтнд чидл кӱрмгӓрн эдн дӧнъгӓн кӱргсмн. Монъгълин олн-ӓмтнӓ революционн ӓӓрм Советск Ӓӓрмлӓ ээм-ээмӓн цацулдж империалистическ Японг хамх цокхд орлцсмн. Нег цуста-махта корейск олн-ӓмтн гартан бу, зер-зев авч эврӓннь сулдхвр харсдж, онъгдан орннутгудин ӱлмӓд оршгогъар ноолдхд, монъгълин олн-ӓмтн ухан-седклӓрн тедниг дӧнънсн деерӓн, материальн дӧнъгӓн бас кӱргв. Ода баатр корейск олн-ӓмтн алдр бӱрдӓгч кӧдлмш кеджӓх цагт, Монъгълин Олн-ӓмтнӓ Республик эврӓннь ах-дӱӱгъин седклӓс ода бийнь ик дӧнъг ӧгчӓнӓ.

Онъгдардж хӱврсн монъгълин олн-ӓмтн итклтӓ кевӓр эврӓннь хӧӧткӓн хӓлӓджӓнӓ. Монъгълин олн-ӓмтнӓ улм байрта болн кишгтӓ бӓӓдл-джиргъл тосхлгъна хаалгъдан бӓрх диилврмӱдин темдгнь, эн хаалгъд терӱнӓ чидлин шавхгдшго булгнь—Советск Союзин, Китдин Олн-ӓмтнӓ Республикин Азин болн Европин олн-ӓмтнӓ демократин цуг орннутгудин олн-ӓмтнӓ кеджӓх эвдршго нииц ӓнь болн ӓх-дӱмет иньглпгънь болджана.

Бембӓ ДЖИМБИНОВ.